

ТІНІ З МИНУЛОГО (З АРХІВУ ОЛЕКСИ МИШАНИЧА)

Опубліковано матеріали з архіву члена-кореспондента НАН України, відомого літературознавця Олексія Мишанича – рецензії на документально-біографічну повість В. Заремби “Іван Манжура” й монографію Л. Махновця “Григорій Сковорода” – науковий життєпис українського поета й мислителя. Також наведено лист А. Антонюка – автора негативної рецензії на першу зі згаданих книжок – до М. Шамоти, тодішнього директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

Ключові слова: документальна повість, історизм, історія, наукова біографія, рецензія.

Shadows from the past (from Oleksa Myshanych's archive) (Edited and commented by Yaroslav Myshanych)

The publication gathers some materials from the archive of the corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, a well-known literary scholar Oleksa Myshanych. It contains his reviews of V. Zarembo's non-fiction story “Ivan Manchzhura” and L. Makhnovets's monograph “Hryhoriy Skovoroda”, a scientific biography of the Ukrainian poet and thinker, as well as the letter by A. Antoniuk, an author of a damning criticism of Zarembo's book, to the then director of Shevchenko Institute of Literature M. Shamota.

Key words: non-fiction story, historicism, history, scientific biography, review.

Олекса Васильович Мишанич був із тих учених, котрим довелося пережити і хрущовську “відлигу” 60-х років, і “полювання на відьом” на початку 70-х, і брежнєвський застій 70 – 80-х. Так сталося, що найактивніший період його наукової діяльності припав саме на другу половину 60-х – творча й архівна спадщина дослідника це підтверджує.

Про те, що часи змінилися і слід бути вкрай обережним у власних висловлюваннях і наукових працях, свідчить особова справа вченого (зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України).

1970 р. О. Мишаничеві доручили написати так звану “внутрішню рецензію” на рукопис книжки В. Заремби “Іван Манжура” [2].

Внутрішня рецензія, по суті, була своєрідним дозволом, путівкою у світ для будь-якого видання. Ішлося про те, чи вартий рукопис того, аби бути надрукованим, чи ні. Твір В. Заремби, очевидно, сподобався рецензентові, бо з певними заувагами той благословив книжку до друку. Текст рецензії подаємо нижче, читач сам може переконатися, що жодної крамоли – “буржуазного націоналізму” чи “ідеологічних перекручень” – у ній немає. Це – звичайний фаховий аналіз художнього твору, що містить зауваження рецензента, рекомендації авторові й, нарешті, загальний висновок про те, що книжка варта уваги й має бути надрукована.

Минуло трохи менше трьох років, і до Інституту літератури на ім'я деректора М. З. Шамоти прийшов лист. Не переказуватимемо його зміст, читачі самі можуть ознайомитися з ним трохи нижче. Скажемо тільки, що автор листа зайняв принципову позицію щодо книжки В. Заремби і звинуватив колектив Інституту літератури в недогляді й історичній неграмотності. Лист від цього ж автора пішов до першого секретаря Дніпропетровського обкому КП України, члена Політбюро ЦК КПУ О. Ватченка. У наш час навколо книжки могла би розгорнутися наукова полеміка, відбулося б широке обговорення – нормальне явище у здоровому суспільстві. Але то був початок 70-х у Радянському Союзі, епоха Брежнєва й Маланчука. Каральна машина системи зрушила з місця.

Звернімо увагу на один момент в обвинувальному листі. Його автор згадує свою рецензію на книжку В. Заремби “Іван Манжура”, яку планував надрукувати в журналі “Радуга”, але боявся, що вона знову потрапить до Інституту літератури, звідки дороги до редактора їй уже не буде. На це М. Шамота відповів листом, запевнивши, що жодних перепон рецензентові співробітники інституту не чинитимуть. За бажання можна ознайомитися із цим відгуком (див.: [3]).

Рік по тому в п'ятому номері часопису “Журналіст” було надруковано невеликий матеріал, що мав назву “Рецензии напрокат” [2] (автор В. Іркут), в якому аргументовано доведено, що зазначена рецензія, надрукована в “Радусі”, має всі ознаки плагіату. Як кажуть, коментарі тут зайві.

Особова справа О. Мишанича містить кілька цікавих документів, які свідчать, що в ученого наприкінці весни 1973-го року почалися великі неприємності на роботі. Тут зберігається також записка рукою М. Шамоти: “За безвідповідальне ставлення до рецензування рукописів для видавництва, що виявилось у схваленні до друку праць, позначених ідейно-методологічними хибами – 11. IV. 1973 р. увільнено від обов'язків парторга групи”. Як бачимо, ідеться не про одну лише книжку В. Заремби. О. Мишанича неодноразово “проробляли” на партійних зборах, інкримінуючи “ідеологічну незрілість” та потурання “буржуазним націоналістам”, примушували каятися в тому, чого вчений насправді ніколи не робив і не мав намірів робити. Очевидно, його провина була лише в тому, що він мав власну думку й ділився нею з іншими, а також опинився в неправильному місці в неправильний час.

Переглядаючи документи з архіву, можна зробити висновок, що вченому тоді, фігурально висловлюючись, дуже пощастило. Незважаючи на пасквіль, надісланий до ЦК КПУ, йому вдалося тоді втриматися на роботі. Багато хто з його колег позбувся роботи взагалі, а то й опинився у виправних таборах.

Нижче пропонуємо читачеві ще одну рецензію О. Мишанича, цього разу – на книжку Л. Є. Махновця “Григорій Сковорода. Біографія”. Рецензія коротка, але дуже промовиста. Учений дав рукопису найвищу оцінку, яку тільки міг дати – порадив редакторам узагалі не редагувати текст, аби не зіпсувати його своїм утручанням. Книжка побачила світ у видавництві “Наукова думка” 1972 року до 200-річчя від дня народження Г. Сковороди. Очевидно, М. Шамота у своїй записці мав на увазі також і цю працю.

Зазирнувши в особову справу Л. Махновця (зберігається в Інституті літератури), бачимо, що вчений 1973 року (тоді ж, коли й О. Мишанич) був підданий обструкції й позбувся посади в цій науковій установі через ту ж “ідеологічну незрілість” та “буржуазний націоналізм”; приводом послужила, очевидно, видана роком раніше книжка про Г. Сковороду. У третьому томі “Української літературної енциклопедії” міститься біографія вченого, в якій ідеться про те, що з 1975 р. до кінця своїх днів він працював в Інституті археології.

Рецензія

На рукопис документальної повісті Володимира Заремби “Зажурена калина” (293 стор.)

Повість В. Заремби присвячена Іванові Манжури, відомому українському поетові і фольклористу другої половини XIX ст. Манжура був поетом-демократом, його життя, повне поневірянь і злиднів, справді заслуговує того, щоб радянський читач знав про нього ширше. Вибір автором теми можна вважати вдалим. На сторінках повісті змальовано життя українського селянства після реформи, показано містечковий побут, рельєфно відтворено картини життя дрібної інтелігенції, провінційних газет, театрів, ту задушливу атмосферу, у якій перебувала українська культура і література 70-80-х рр. XIX ст. під гнітом царизму. На прикладі життя Манжури видно, як царизм душив народні таланти, розправлявся з бунтівниками, інакомислячими.

Автор максимально використав ту невелику літературу, яка є про життя і творчість І. Манжури, літературознавчі дослідження, мемуари, листування, документи. Вкраплені в контекст твору, ці документи стоять на своєму місці, не порушують художньої тканини повісті. Добре використано уривки листів до автора повісті. Архівні матеріали збагачують відомості про життя Манжури, його поневіряння, фольклористичну діяльність. Документальна сторона повісті “Зажурена калина”, отже, заслуговує доброго слова.

Написано повість вправно. Композиція її не викликає заперечень. Хроніка життя поета і фольклориста прослідковується і викладається спокійно, без будь-яких ефектів. Автор не зловживає довгими описами. Відзначимо вдалі діалоги. Повість, таким чином, читається з інтересом. Логіка подій ясна, заплутаних колізій нема. Образ Манжури більше показано в дії, ніж про нього розказано. Для читача це дуже важливо. Поступово простежується тернистий шлях поета, з'ясовуються причини, що привели його до передчасної смерті.

Образ Манжури В. Заремба змалював випукло. Він не ідеалізує його, а говорить як про живу людину, з її добрими якостями і вадами. Досить тактовно пише він про пристрасть поета до горілки. Тут все правильно. Але про це говориться забагато. Очевидно, що лінію сюжету автору варто ще продумати, сказати про це тільки один раз, бо ж якось незручно надто широко про це писати. В цьому нема ніякої потреби, та й юний читач, якому адресована повість, не обов'язково мусить бачити в Манжури ще й п'яничку (див. стор. 265-267).

Автор повісті наголошує на двох сторонах діяльності Манжури – фольклористичній і поетичній. Та нам здається, що В. Заремба надто захопився своїм героєм і дуже перебільшує його фольклористичну діяльність. У повісті це проявляється так, що десятки разів повторюється про його нові записи, що цих записів зібралось дуже багато, що всі вони унікальні і т. д. Фольклористична діяльність І. Манжури, безумовно, цікава і цінна, але не варто перебільшувати ні її значення, ні обсяг. Тут просто можна зняти кілька повторень.

Як фольклорист, І. Манжура показаний у повісті всебічно. Читач бачить всю його лабораторію – пошуки цікавих оповідачів, зустрічі з людьми, записування, опрацювання записаного матеріалу і т. д. Значно менше бачимо Манжуру як поета. Десь до середини повісті про його захоплення поезією не згадується жодним словом, а потім він раптово стає поетом. Автору бажано би знайти якийсь художній хід і вмотивувати це, бо, очевидно, до поезії він звертався і раніше, коли розпочинав свідому фольклористичну діяльність. Манжура-поет у повісті вийшов блідшим, ніж Манжура-етнограф.

Гарні сторінки повісті присвячені участі І. Манжури у боротьбі сербів проти турків. Та, мабуть, не варто наголошувати на розчаруванні поета після битви, на деморалізації армії, на випивках і крадіжках серед добровольців (стор. 114, 116), бо ж ця боротьба була таки героїчною.

Окремі місця у повісті повторюються. Так, на стор. 196-199 наводяться цікаві спогади М. В. Бикова про Манжуру. Це важливий документ і його треба залишити. Але всі факти і характеристики із спогадів Бикова викладаються ще й у авторській розповіді. Мабуть, таке повторення можна безболісно зняти.

Текст на стор. 281-285 випадає із загального плану. Це кореспонденція про розшуки могили поета і про встановлення на ній пам'ятника. Все, про що йдеться на цих сторінках, цікаве, але то вже інший жанр. Зрештою, цей момент можна залишити на розсуд самого автора. Та вже що стосується стор. 286-287 – “На побачення з поетом”, то їх треба зовсім зняти. Це – публіцистика, яка нічого не додає до образу Манжури.

“Основні дати життя і творчості Манжури” до такої книги варто дати. Список “Імен, які згадуються в книзі”, далеко неповний, більшість цих імен загальновідома, а ті, які маловідомі, – розкриваються у творі. Чи такий список потрібний?

Якщо до книги буде доданий список наукової літератури – “Що написано про Івана Манжуру?”, то варто в цей список внести роботи І. Айзенштока, М. Бернштейна, “Історію української літератури”, т. IV і нові радянські видання творів Манжури.

Повість написана загалом доброю мовою, але для редактора разом із автором буде ще трохи роботи над мовою. Насамперед багато слів варто замінити їх українськими відповідниками, бо їхнє вживання нічим не виправдане. Ось приклади: “п'ятка” (стор. 5) замість “п'ята”, “паруса” (стор. 9) замість “вітрила”, “водопровод” (стор. 11) замість “водогін”, “вмока в” (17), “оборванців” (48), “анатомічка” (77), “тростю” (87), “вмішалися” (88), “гребуть” (93), “пообіду” (144), “рукоплескали” (148), “лавки” (144), “смільчаки” (162), “клерк” (165), “візитка” (171), “планерка” (172), “щупальці” (177), “театрали” (177), “фотокарточка” (196), “мебель” (200), “сищики” (225), “голодав” (264). Вживає В. Заремба і цілий ряд зворотів і фраз, не властивих українській літературній нормі “кістка м'яса” (7), “алюмінієвий кухоль” (17), “по-українськи гостинно” (32), “стріляв з багнетів” (112), “натиснув кнопку” (141), “заключення до психіатрички” (143), “просалені світильники” (144), “суддя правдивий” (154), “погружений в глибокі роздуми” (166), “без спочинку, без сонних ночей” (175), “крупини його біографії” (196), “постукав його по плечу” (207), “підставляє підніжку поетові” (213), “тяжка матеріальна частина” (223), “той, з'явився тут як тут” (225), “крупні промисловці” (246).

По-сучасному і не на місці вжито такі словосполучення як: “вважали б його марсіанином” (42), “обмиваючи перший гонорар” (127). Окремі речення не піддаються тлумаченню: “ніхто першими в світі від запорожців не плавав під водою” (6). “Не всі споганіли... Не всі яничарами поставали” (163), “У нас, в Катеринославі, студіює українське життя” (219). Як зрозуміти звертання “А що скажете ви, ситі, у почестях поети-писаки?” (181), та й взагалі хто це “катеринославські писаки”? (219).

Варто вживати кличну форму “брате” замість “брат” (стор. 51).

Згадку про братів Струсів і думу про них (88) зняти, бо тут все переплутане. Цих дум ми не знаємо. Йдеться про те, що у польській хроніці Станіслава Сарницького з 1587 р. вперше згадується про українські думи. На стор. 95 неточна назва – “Дума про Канивченка” (?). Виклад історії Сербії на стор. 105 зайвий і невдалий. Уривок з вірша М. Драгоманова на стор. 110 краще замінити подібним уривком з вірша М. Старицького “До слов'ян”, бо М. Драгоманов як поет зовсім невідомий, а тема боротьби слов'ян з іноземними загарбниками у творах Старицького загальновідома. Природніше буде, коли Манжура читатиме вірш Старицького:

“До згоди ж, до гурту, до купи, слов'яни,
забудьмо старезні чвари!
Вгамуймо, братове, розладдя погане:
Встають-бо на заході хмари”.

Назву журналу “Этнографическое обозрение” на українську мову не перекладати (154). Біографію Залюбовського можна пропустити (155). З тексту повісті незрозуміло,

коли вийшов перший номер “Степу” – 1-го липня чи 1-го листопада? (172-173). На стор. 207-208 в уста Манжури вкладаються слова, ніби діди розповідали йому “про похід Самійла Кішки, про Марусю Чурай”. Це не відповідає дійсності. Народна пам’ять не зберегла переказів про Марусю Чурай і Самійла Кішку. Їх записи невідомі.

Оце, власне, ті зауваження, які автор і редактор мали би врахувати при підготовці рукопису до друку, щоб поліпшити текст.

Повість В. Заремби “Зажурена калина” заслуговує цілком позитивної оцінки. Написана вона із знанням справи, читається легко. Постать Івана Манжури змальована в ній вірно, в конкретно-історичних умовах. Повесть буде цікавою лектурою для молоді. Доцільність її видання не підлягає ніякому сумнівові.

Ол. Мишанич
31.X.1970

Только лично!

Директору Института литературы имени Т. Г. Шевченко АН УССР

26.III.1973 р.

тов. Шамоте Н. З.

г. Киев

Уважаемый Николай Захарович!

В прошлом году в издательстве ЦК ЛКСМУ “Молодь” вышла книга Владимира Зарембы “Иван Манжура”. Положительную рецензию на ее издание давали сотрудники Вашего института.

В книге Заремба допустил искажение и подтасовку исторических событий, некоторые материалы подал тенденциозно, обошел вопрос об интернационализме Манжуры и о его борьбе с националистами и т.д. Буквально на каждой странице имеются искажения и путаницы. Я еще не видел такой путанной книжки. В общем книга идеологически незрелая по своей концепции.

В связи с этим я с двумя товарищами написал статью и 7 января 1973 года отослал ее в “Рабочую газету”, которой она направлялась на рецензию в отдел истории украинской дооктябрьской литературы Вашего института. Вместо того, чтобы прислушаться к голосу критики, отдел обвинил нас в необъективной оценке книги Вл. Зарембы и якобы мы допустили необоснованные обвинения. Отдел считает, что книга о Манжуре заслуживает положительной оценки, тема ее освещена литературно оправдано.

Я вновь переработал рецензию, дополнив ее новыми фактами и направил в журнал “Радуга” и уверен, что она вновь попадет к Вам в институт на рецензию. Ваши сотрудники, дав согласие на издание такой путаной книги, будут продолжать защищать честь своего мундира.

Мне ничего не осталось делать, как обратиться с письмом к члену Политбюро ЦК КП Украины Первому секретарю Днепропетровского Обкома партии тов. Ватченко А. Ф. По его заданию книга тщательно изучалась группой научных сотрудников. О вредности этой книги говорил тов. Ватченко в своем докладе 22 марта на областном партийном активе, а сегодня в областной газете “Зоря” появилась рецензия П. Величко “Коли бракує почиття історизму”. Замечу, что я не согласен с рецензентом в части взаимоотношений Быкова и Егорова с Манжурой, поскольку он просто не знает всех материалов и не глубоко исследовал этот вопрос.

Исторические неточности и искажения рецензенты Вашего института считают закономерными: “такого типу хронологічні зміщення в художній книжці про І. Манжуру, на наш погляд, допустимі”. “Є у книжці неточності”. Да простят меня ученые товарищи, ведь это не художественная повесть, а документально-историческая биографическая повесть, в которой должны быть все исторические сведения достоверными и всесторонне проверенными.

Оправдывая Зарембу в части того, что Сагайдачного и Дорошенко называет запорожцами – рыцарями, авторы рецензии пишут, что Зарембу с толку сбила песня “Ой, на горі та женці жнуть”. Неужели Ваши сотрудники так плохо знают историю? По толкованию известного историка проф. Максимовича упомянутый в этой песне Сагайдачный не есть гетман Петр Сагадачный, а есть кошевой атаман Григорий Сагайдачный, современник и сподвижник Петра Дорошенко. А кто такой Петр Дорошенко? Это предатель украинского народа.

Нас обвиняют в том, что мы допустили необъективность в части того, когда указали, что Заремба в своей книге не привел украинские фамилии, получившие земли войска Запорожского. Рецензенты приводят три фамилии (Лисовицкий, Письменный, Лалаш), находившихся на службе в царской армии, но Заремба не назвал тех украинских феодалов, которые имели непосредственное отношение к Запорожской Сечи и Екатеринославщине (самарский житель Непийбраш, бывший запорожский полковник Гарадж, Пустынниколаевский монастырь, Дача Хощевой и т. п.) Разве это не тенденциозное изложение материалов?

Я согласен вместе с Вашими сотрудниками разобрать свою рецензию и доказать ее объективность и обоснованность.

Прошу также учесть, что автор книги Владимир Заремба есть “маленький” Иван Дзюба в Днепропетровске. Свои настроения и убеждения сумел отобразить в книге о Манжуре, а товарищи, давая положительную рецензию на издание этой книжки, не могли разгадать его замысел.

С глубоким уважением!

(А. Антонюк)

25 марта 1973 г.

Рецензія на рукопис Леоніда Махновця “Григорій Сковорода. Симфонія “Труди і дні” (214 стор.)

Про Григорія Сковороду написано чимало – бібліографія літератури про його життя і творчість налічує понад тисячу одиниць. До 250-річчя великого українського мислителя появиться, очевидно, ще не одна нова праця. І це закономірно, бо інтерес широких кіл читачів до Сковороди продовжує рости.

В останні роки особливо відчутною стала потреба у науково-популярному життєписі Сковороди. Проте ясно одразу, що подібна праця не може бути ординарною, переказувати вже відоме, повторювати явні вже сьогодні помилки і вигадки перших біографів. Вона мусить бути новим словом про Сковороду, у якій би було на рівні сучасної історико-філологічної науки підведено підсумки всіх попередніх досліджень, піддано науковій критиці і перевірці багато вже ходячих думок і фактів. Таким новим словом і є рецензована книжка Леоніда Махновця.

Л. Махновець не повторює загальновідомого і загальнодоступного – у його книжці найменше говориться про ті події і факти, що вже відомі із підручної літератури. Автор заглиблюється у маловідомі і малодосліджені сторінки життя Сковороди і знаходить тут цілком несподівані речі. Так, перша частина повністю присвячена навчанню Сковороди у Київській академії, з’ясуванню обставин його подорожі за кордон. Можна тільки по-доброму заздрити Л. Махновцеві, з якою скрупульозністю, логічною послідовністю досліджує він це питання. Хронологія подій, докази автора, підтверджені документальними матеріалами, настільки переконливі, що не залишають жодного сумніву у його концепції. Не менш цікавою є друга частина книжки – про перебування Сковороди у придворній капелі. Тут Л. Махновець розкрив цілком нову сторінку у житті Сковороди, бо ці три роки залишалися зовсім поза увагою дослідників. У третій частині йдеться про учителювання Сковороди у сім’ї дідица Степана Томари, про його подорож до Москви у 1755 р., аналізується його рання літературна творчість. Четверта частина присвячена дослідженню праці

Сковороди у Харківському колегіумі, і у п'ятій частині мова йде про останні 25 років життя Сковороди, коли він був вигнаний із Харківського колегіуму і став мандрівним філософом. В цей час він написав і більшість своїх філософських трактатів, які стисло аналізуються в книжці.

Праця Л. Махновця – це найповніша до цього часу наукова біографія Сковороди. Але це не рядовий критико-біографічний нарис, а серйозне і глибоке наукове дослідження. Разом з тим, це пристрасна, емоційно наснажена жива розповідь про труди і дні Сковороди, його життєвий подвиг. Автор показав Сковороду не ізольовано, а в широкому оточенні сучасників – від коронованих осіб до його товаришів по навчанню. Характеристики сучасників Сковороди в книжці подано влучно і історично достовірно. Образ Сковороди вимальовується на широкому тлі тогочасної дійсності. Він постає перед читачем як жива людина, один з найсвітліших умів України того часу, що усім своїм еством повстав проти світових мерзот феодално-кріпосницької Росії, не пішов ні на які компроміси і жив так, як і учив.

Л. Махновець крок за кроком простежує життя Сковороди, перевіряє всі відомі вже факти. Обраний ним науковий метод – безпосереднє звернення до першоджерел і їхньої критичної перевірки – дав надзвичайно цінні результати: знайдено нові факти з біографії, точно встановлено дати навчання в Київській академії і перебування закордоном, уточнено хронологію написання багатьох творів і листів, логічно вмотивовано той чи інший вчинок тощо.

Треба відзначити, що дослідження ведеться у популярній, легкодоступній формі. Стиль автора простий, ясний, мова образна, жвава. Виклад ведеться часто у формі запитань і відповідей. Читач немов виступає учасником цієї цікавої розмови. Автор не тільки подає готові висновки, а й звертається безпосередньо до читача, розповідає, як він дійшов до них, скільки труду довелося іноді вкласти у вияснення якоїсь найменшої дрібниці.

Книжка створена на підставі ґрунтовного вивчення великого джерельного матеріалу, архівів, має поважну науково-документальну основу. Написана вона з любов'ю до Сковороди, із добрим знанням його творчості і епохи, на одному рівні, на одному диханні. Якесь скорочення тексту або композиційне перепланування тут неприпустиме. Редакторське втручання в текст зовсім небажане, бо автор має свій стиль, пише логічно, образно, стисло.

Рукопис Л. Махновця “Григорій Сковорода” рекомендую до друку у видавництві “Наукова думка”. Бажано б, щоб книжка вийшла до ювілею – вона буде помітним внеском у вивчення життя і творчості видатного українського любомудра.

8 квітня 1972 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Заремба В.* Іван Манжура. – К.: Молодь, 1972. – 186 с.
2. *Иркут В.* Рецензии напрокат // *Журналист.* – 1974. – № 5. – С. 49.
3. *Тутык А.* С позиций антиисторизма // *Радуга.* – 1973. – № 6. – С. 176-181.

*Вступне слово й підготовка до друку
Ярослава Мишанича*

Отримано 9 квітня 2013 р.

м. Київ